

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

EESTI KEEL HENRIKUST ANTON THOR HELLENI

KRISTIINA ROSS

Sellest, kui Liivimaa kroonika kirjutaja Henrik pani esimese meieni säilinud eestikeelse lausena kirja mõnituse, millega paganlikud eestlased olid 1215. aastal pilganud tsistertslaste ordu vangivõetud preestrit, kulus veidi üle viiesaja aasta eestikeelse Piibli ilmumiseni Anton Thor Helle juhtimisel 1739. aastal. Thor Hellet Henrikust lahutava poole aastatuhande jooksul kujundati paganliku suulise eesti keele ainekristlik kirjakeel. Kolmel esimesel sajandil loodi suulise suhtluse käigus kristliku keelepruugi tuum ning kahel reformatsioonijärgsel sajandil arendati sellele tuginedes välja kirjalik keelekuju.

Eesti kirjakeel tekkis vaimuliku erialakeelena. Selle sündimine oli kristliku misjoni kõrvaltulemus ja selle loojateks olid läänest tulnud, peamiselt saksa rahvusest kirikuõpetajad. Kirjakeele loomise eesmärgiks oli kohaliku rahva vaimu valgustamine kristliku kultuuriga, aga kuni piiblitõlke ilmumiseni jäi see kohalik rahvas ise nii oma kirjakeele kui ka euroopaliku kultuuri suhtes passiivsesse vastuvõtja ossa. Nimetsi on teada mõned üksikud eestlased, kes keele- ja tekstiloomes kaasa mängisid. Nimetuks jäänud abilisi oli kindlasti palju rohkem, kuid hulgi ja oma käel hakkasid eestlased oma kirjakeelt loovalt rakendama ja edasi arendama alles pärast Piibli ilmumist venestekoguduse liikumises ning XIX sajandi rahvusliku ärkamise aegu.

Nõnda võib eesti kirjakeele sünnilugu vaadelda erinevates teoreetilistes raamistiketes, mis ühtlasi suunavad uurima selle keele erinevaid aspekte. Rah-

vusliku eneseteostuse keskse kultuuriloolise käsitluse jaoks on kirjakeele varajasim ajajärk natuke ebamugav materjal. Kõige lihtsam viis selle kaasmiseks rahvuslikku kultuurilukku on otsida tõendeid, et eestlased osalesid ise kirjakeele sünnis. Teine võimalus on rõhuda keele soomeugrilisele järjepidevusele ja otsida varajastest kirjapanekutest genuiinseid tüvesid ja vormielemente. Laiemat konteksti silmas pidades pakuvad genuiinse materjali kõrval huvi ka slaavi, balti ja skandinaavia rahvastelt suulises suhtluses saadud mõjutused. Omaette uurimisainet pakub muidugi suulise ja kirjaliku kultuuri ja erinevate sotsiaalsete kihtide osa kirjakeele tekkes ülepea. Kindlasti saab vanu tekste uurida ka puhtlingvistiliselt, üritades igasugusest ideeajaloost ja kõigist kultuurikontseptsioonidest mööda vaadata. Kuid varast eesti kirjakeelt võib kirjeldada ka (post)kolonialistlikus võtmes. Võib lähtuda sellest, et sünnipäralt oli eesti kirjakeel saksa kultuuri osa, mis hiljem lihtsalt jäeti või jäi eestlastele kasutada, ning küsida, kas võõra ja oma suhe selles on samasugune nagu meie vanas linnaarhitektuuris ning uhketes mõisahoonetes. Vanima kirjakeelegi kohta saab väita, et materjal ja abitöölised olid läänemeresoomelised, arhitektid ja ehituskavad läänest sisse tulnud ja toodud.

Siinne ajakirjanumber püüab eeskätt pakkuda kõigi võimalike lähene misnurkade ja neile vastavate uurimissuundade ja meetodite edasiarendamiseks uuemat positivistlikku teavet. XX sajandil vanima kirjakeele kohta kirjutatust on omaette kaante vahele jõudnud Julius Mägiste (1970) ja Uku Masingu (1999) autorikogumikud. Seni ainus süstemaatiline vana kirjakeele ülevaade ilmus Arnold Kase sulest peaaegu nelikümmend aastat tagasi (Kask 1970). Kümne aasta eest avaldas Toomas Paul kapitaalse sidusa kultuuriloolise käsitluse eesti piiblitõlke ajaloost, kus refereeritakse põhjalikult ka kirjakeele sünnilugu puudutavaid uurimusi (Paul 1999). Ülevaate vana kirjakeele hetkeseisust ja uurimisprobleemaatikast XXI sajandi algusaastail võib leida Külli Habichti kirjutistest (Habicht 2003; 2006). Järgnev artiklivalimik püüab pakkuda vanima kirjaliku keeleainese lingvistilisi analüüse ning värs kemaid kultuuriloolisi vaateid kirjakeele sünniloole ja selle taustadele. Kaastööde otsimisel oli taotluseks kajastada võimalikult erinevatest aspektidest võimalikult paljusid olulisemaid autoreid, tekstitüüpe ja keele- või kultuuri nähtusi, kes või mis eesti kirjakeele sünnis olulist osa on etendanud. Käsitlused on järjestatud materjali kronoloogias.

Suulise suhtluse ajajärgust säilinud üksikute eesti keele kirjapanekute osas on kõigepealt vaatluse all kaks varajasimat allikat: Henriku Liivimaa kroonika (1224–1227) ja Taani hindamisraamat (XIII saj). Esimeses artiklis heidab Alan V. Murray Henriku kroonikas otsese kõnena esitatud lõike analüüsides pilgu Eesti alade misjoneerimise algusaja keerulisele keelepildile ning püüab mõista, kuidas toimus eri keelt kõnelevate misjoneerijate ja misjoneeritavate omavaheline suhtlus. Liivimaa kroonika on teatavasti kirja pandud ladina keeles ning seal leidub ainult üksikuid eesti (ja liivi) keelen deid, kuid selle sisu pakub tollase keelesituatsiooni ja suhtluse mõistmiseks mitmeid võimalusi. Taani hindamisraamat (Liber Census Daniae) on erinevat, peamiselt maavaldussuhteid puudutavat materjali sisaldav ürik, milles on talletatud üle 500 Eesti kohanime ning mida seeläbi võib pidada kõige rikkalikumaks keskaegseks eesti keelemälestiseks. Marja Kallasmaa ja Peeter Pälli artiklis vaadeldakse kaht kitsamat lõiku sellest kirevast ainesest: *vald-/valla*-lõpulisid ja Rapla kihelkonna nimesid. Lisaks neile kahele olu-

lisimale allikale on keskaegsetes alamsaksa- või ladinakeelsetes dokumentides säilinud veel üksikuid eesti keelendeid. Jüri Kivimäe käsitletav Tallinna saksa kaupmehe Helmich Ficke kaubaraamat jääb oma kirjapanemise aastalt (1536–1542) küll juba reformatsioonijärgsesse aega, kuid seal leiduv eesti keeleaines ning selle tõlgendamisraskused haakuvad ka varasema keskaegse keele uurimisprobleemataikaga.

Kuigi Liivimaa kroonika kirjeldab kristliku misjoneerimise käiku, kuuluvad kolme esimese artikli uurimisobjektid – kroonika, hindamisraamat ja kaubaraamat – žanrilt ilmaliku elu sfääri, esindadeski sellistena kirjakeele eelajalugu. Ülejäänud artiklid tegelevad varase vaimuliku keelevariandiga: säilinud katekismuste, kirikuraamatute, jutlusekogude ja piiblitõlgete keele endaga või nende kirjapanijate ja tõlkijate isikuloolise ainesega. Esimene säilinud sidus eestikeelne tekst, nn Kullamaa käsikiri, pärineb aastatest 1524–1532, kuid üldiselt on XVI sajandist säilinud üksnes tekstiriismeid ja neidki väga vähe. Seevastu XVII sajandist alates on eestikeelset teksti olemas juba üsna ohtralt. Sajandi esimese poole kolm olulist autorit olid Georg Müller (umbes 1565–1608), Heinrich Stahl (umbes 1600–1657) ja Joachim Rossihnius (umbes 1600–1646), kellest kaks esimest (põhjaeesti kirjakeele esindajat) astuvad järgnevas üles kumbki eraldi käsitluse objektina, kolmas (lõunaeesti kirjakeele esindaja) leiab hajaviitamist erinevates artiklites. Tallinna Püha-vaimu kiriku õpetaja G. Mülleri aastatel 1600–1606 peetud 39 eestikeelset jutlust säilisisid käsikirjas ja leiti õnnekombel alles XIX sajandi lõpul. Käsikirja jäänutena ei saanud need jutlused kaasaegset kirjakeelt ja piiblitõlget küll otseselt mõjutada, kuid annavad värvika pildi autori keelest ja arusaamadest ning võimaldavad seeläbi teha oletusi nii varasema kui ka kaasaegse traditsiooni kohta laiemalt. Külli Prillop analüüsib järgsilbi *o* ja *u* vaheldumist Georg Mülleri jutlustes ning vaeb sellele tuginedes küsimust, kuivõrd usaldusväärseiks kõneldud rahvakeele kajastajateks võib tollaseid kirjapanekuid pidada. Esimese eesti keele grammatika, esimese eestikeelse neljaosalise kirikukäsiraamatu ja paksu jutlusekogu autor ning omas ajas muidu tähtis ja mõjukas Heinrich Stahl pani maksma üsna jäigalt saksapärase kirjakeele normi, millest Eestimaa konsistooriumi esindajad veel aastakümneid pärast tema surma kõrvale kalduda ei tihanud. Külli Habicht vaatleb Heinrich Stahli tekstides kasutatud omapäraseid modaaladverbe kui indikaatorit, mille alusel hinnata ajastu ja üksikautori stiili.

XVII sajandi keskpaiga eestikeelses tekstiloomes oli keskne koht kahel grammatikakirjutajal ja piiblitõlkijal: Johannes Gutsclaffil (?–1657) ja Heinrich Gösekenil (umbes 1612–1681). Uurimise hetkeseisu tõttu kajastub nende panus eesti kirjakeelde siinses valikus paraku veidi ebaproportsionaalselt. Kuivõrd Tartu Ülikooli vana kirjakeele uurimisrühmas on viimasel ajal põhjalikult tegeldud H. Gösekeni grammatikas sisalduva sõnaraamatu arvutitõtluse ja analüüsiga, keskendub sellele problemaatikale koguni kaks artiklit. Valve-Liivi Kingisepp tutvustab mõningaid Gösekeni sõnaraamatu huvitavamaid (vanemaid või lokaalselt kasutatud ja tänapäeva kirjakeelele võõraid) sõnu ning nende hilisemat leksikograafilist käekäiku. Kristel Ress selgitab XVII sajandi saksa-eesti suunaliste sõnaraamatute arvutitõtlemise ja suunamuutmise seotud küsimusi laiemalt, illustreerides käsitlust Gösekeni sõnaraamatu näidetega. Seevastu Urvaste pastor J. Gutsclaff, kes oli esimese lõuna-eesti keele grammatika autor ning kellelt on ühtlasi säilinud äärmiselt põnev,

ent seni väga vähe uuritud peaaegu täielik piiblitõlge, leiab märkimist üksnes hajali eri artiklites.

Kõige määravamaks kujunesid eesti kirjakeele ajaloos XVII sajandi kaks viimast aastakümnet. Siis selgitati seni võistu arenenud lõunaeesti ja põhjaeesti kirjakeele (ehk tartu ja tallinna keele) jõujooned ning kujundati tormiliste vaidluste käigus keeleideaal, millest suures osas lähtus ka hilisema trükipiibli keel. Esimene eestikeelne osaline piiblitõlge ilmus trükist lõunaeesti keeles Wastse Testamendi nime all 1686. aastal, kuid täispiibli tõlkeni lõunaeesti keeles ei jõutud, vaid edaspidi keskenduti põhjaeestikeelsele tõlkele. Tollased keelevaidlused ja kemplemised olid tihedalt seotud Tallinnas paiknenud Eestimaa konsistooriumi ja Riias paiknenud Liivimaa ülemkonsistooriumi võimuvõitlusega. Selles mõttes võib öelda, et eesti kirjakeele kuju määras Liivimaa kindralsuperintendent Johann Fischer, kes ilmselt eesti keelt (vähe- masti märkimisväärselt) ei osanud, kuid asus kogu tõlketegevust juhtima, organiseerides muu hulgas põhjaeestikeelse piiblitõlke arutamiseks kaks kultuuriloos kuulsat konverentsi Liepas (1686) ja Pilstveres (1687). Tegelikult uue keele kujundasid siiski need, kes Piiblit praktiliselt tõlkisid ja kirikukäsiraamatute uusi trükke sõnastasid või uutest ideaalidest lähtuva keeleõpetusliku kirjanduse koostamisel tegevad olid. Olulisimad neist XVII sajandi 80.–90. aastate keelereformaatoritest olid kolm tollal veel üsna noort meest: grammatika autor ja piiblitõlkija Johann Hornung (umbes 1660–1715), uut tüüpi lugemisõpetusel tugineva aabitsa autor Bengt Gottfried Forselius (umbes 1660–1688), kes rajas talurahvakoolide tarbeks õpetajate seminari, ning piibli- ja muu kirikukirjanduse tõlkija Adrian Virginius (1663–1706; oma kirju allkirjastas ta ise nimekujuga Vergin). Kogu tollasele keelereformile pakub entsüklopeediliselt laiahaardelise taustatutvustuse Aivar Põldvee artikkel, mis asetab toimunu Euroopa kultuurikonteksti ning aitab mõista reformi sisu sügavamalt kui pelgad õigekirjareeglid, mille üle vaieldi kõige kirglikumalt. Ehkki sõnasõda käis väliselt just kirjatähtede üle ning suure tüli vallandajaks sai Forseliuse uuendatud kirjaviisis avaldatud aabits, kujundati sel ajal välja ka suur osa kirikukeele sõnavarast ning vormiti grammatikat. Udo Uiibo analüüsib, missuguseid mõtteradu pidi on eesti keelde tulnud sõna *taevalaotus*, milletaolist naaber- ja sugulaskeeled ei tunne ning mis on esimest korda registreeritud Adrian Virginiuse ja tema isa Andreas Virginiuse põhjaeestikeelse Vana Testamendi tõlke loomisloos. Heiki Reila vaatleb lähemalt potentsiaali tarvitamispüüdeid tollases põhjaeesti keeles. Läänemeresoomeline võimalikkust väljendav kõneviis oli XVII sajandi lõpus hääbuv vormikategooria, mida tarvitati veidi elavamalt lõunaeesti keeles, ning oletatavasti rakendaski Johann Hornung seda oma põhjaeestikeelses Uue Testamendi tõlkes Wastse Testamendi eeskujul.

Põhjasõja puhkemine 1700. aastal katkestas tormilise keeleelu ning Rootsi valitsuse all jäigi põhjaeestikeelne Uus Testament ilmunuta. Sõja ajal J. Hornungi sõnastatud tõlke toimetamine siiski jätkus ja 1715. aastal ilmus tõlge trükist. Pärast sõda kujunes Tallinnas ja selle ümbruses välja tõhus pietistlike vaadetega pastorite seltskond, kes eesotsas Jüri õpetaja Anton Thor Helle ja Kullamaa õpetaja Heinrich Gutsleffiga asusid toimetama ja välja andma eestikeelset kirjasõna. Nende tööna ilmusid 1720. aastatel uus kirikukäsiraamat ja Uue Testamendi teine trükk ning viimaks 1739. aastal ka Piibel tervikuna. Annika Kilgi analüüsib oma artiklis toimetamispõhimõtteid,

millest lähtudes Anton Thor Helle ja tema meeskond 1720. aastatel Uue Testamendi eesti keelt edasi kujundasid, ning vaatleb, kas ja kuidas pietistide taotlused – rahvakeelsus, ühtsus ja selgus – tegelikes tekstiparandustes kajastuvad. Kirjakeele loomise kogu pika ja vaevarikka töö lõppsihiks ja krooniks oli eestikeelse täispiibli avaldamine, milleks oli vaja tõlkida ka Vana Testament. Vana Testamendi tõlke mustandkäsikiri on säilinud. Selle eri käega kirja pandud osad tõestavad, et tõlkijaid oli palju, kuid seni on peale Anton Thor Helle kindlaks tehtud vaid mõni üksik tõlketöös osaleja. Kai Tafenau identifitseerib oma artiklis käekirja alusel mitu Vana Testamendi tõlke mustandkäsikirja kirjutajat, lisades muidki olulisi täpsustusi 1739. aasta tõlke sünniloole.

Nagu öeldud, oli varane kirjakeel eeskätt vaimulike tekstide tõlkimise tarbeks loodud keelevariant, ehkki kõige varasemate ülestähenduste seas leidub ka üksikuid kirikueluväliseid märkmeid. Edasisi arenguid silmas pidades võiks esimesi aabitsaid ja keeleõpetusi käsitleda ka haridusalase kirjanduse osana, kuid vaadeldaval ajal kuulusid need orgaaniliselt vaimuliku kirjavara juurde. Eestikeelse ilmaliku kirjasõna sünn jääb üldjuhul Piibli esmatrüki järgsesse aega. Ainsa omapärase erandi moodustab juhuluule, mille vaatlus aga siinsesse numbrisse ei mahtunud. Muidugi ei ole järgnev artiklivalimik ka vaimuliku keele osas mingil viisil ammendav ei käsitlusobjektide, lähene-misnurkade, käsitlejate ega uurimismeetodite poolest. Lünki pole mõtet loet- lema hakatagi. Tasub ainult rõhutada, et kui rääkida eesti keelest XIII–XVIII sajandil ning suulise suhtluse küsimust ja rahvakeelsust juba mainida, nagu mõneski artiklis tehakse, siis tuleb ühtlasi teadvustada, et lõviosa tollasest eesti keelest on jäänud väljapoole siinsete käsitluste huviorbiiti ja selle hõl- mamiseks polegi seni ühtki mõistlikku viisi. Kirjakeele tekkeajal kõneldud rahvakeelest võiks mingit aimu saada vist ainult rahvalauludest ning edas- pidises töös tasukski selles suunas katsetada.

Kirjandus

- H a b i c h t, Külli 2003. Vana kirjakeele uurimine. – Emakeele Seltsi aastaraamat 48. Tallinn: Emakeele Selts, lk 135–165.
- H a b i c h t, Külli 2006. Estonian studies of old literary Estonian. – Common Roots of the Latvian and Estonian Literary Languages. Toim K. Ross, P. Vanags. Frankfurt am Main jne: Peter Lang, lk 285–304.
- K a s k, Arnold 1970. Eesti kirjakeele ajaloo 1. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- M a s i n g, Uku 1999. Eesti vanema kirjakeele lood. Koostaja A. Lääts; toimetaja A. Lääts, J. Peebo. Tartu: Ilmamaa.
- M ä g i s t e, Julius 1970. Vanhan kirjaviron kysymyksiä: tutkielmia viron kirjakeele varhaisvaiheista 1200-luvulta 1500-luvun lopulle. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- P a u l, Toomas 1999. Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani. (Emakeele Seltsi toimetised 72.) Tallinn: Emakeele Selts.

The Estonian Language from Henry of Livonia to Anton Thor Helle

Keywords: history of literary Estonian

The first Estonian sentence survived in a historical document (the *Chronicon Livoniae*) is an exclamation used by some Estonian pagans to taunt a Christian missionary in 1215. The Estonian full Bible first appeared in print in 1739, thanks to the effort of Anton Thor Helle. During the half of a millennium span between those two events the material of the oral language of a pagan Finnic people was used to build a Christian and European literary Estonian. Literary Estonian was born as an ecclesiastical special language. Its appearance was a by-product of a Christian mission, and it was created by Western, mainly German clergymen. The history of the birth of a literary language can be analysed in different theoretical frameworks which, in turn, highlight different aspects of the language. The present special issue represents an attempt to provide some recent positivist information to feed the development of such different approaches, research trends and methods. The articles follow the chronology of the material. The opening essay offers a brief survey of the major developments and figures of the period in question, to provide a general context of literary language history for the articles to follow.

Kristiina Ross (b. 1955), PhD, Institute of the Estonian Language, senior researcher, kristiina.ross@eki.ee

